

DANIËL DE WÆELE

GODEN SCHEMERING

De geschiedenis van ons geloof in God

EEN IDEEËNGESCHIEDENIS

Daniël De Waele

GODENSCHERMING

De geschiedenis van ons geloof in God

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Omslagontwerp: www.shortlife.nl
Lay-out binnenwerk: Elgraphic

ISBN 978 90 435 3937 1
ISBN 978 90 435 3938 8 (ebook)
NUR 680

www.kokboekencentrum.nl

© 2023 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden.

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Voor mijn dochters Judith, Eline en Vera,
die elk op hun manier geworsteld hebben met geloven

INHOUDSOPGAVE

Inleiding 9

Intro: het Avondland 17

1. De poort naar de goden, de poort naar God 23
2. Van vele goden naar de Ene 73
3. Over geweld in de Bijbel en het verdwijnen daarvan
– De ondergang van Jericho 92
4. Rampspoed als straf van God: De hemeltergende zonden van
koning Manasse 120
5. De Drie-eenheid en haar tegenstanders 140
6. Het uitblijven van het wereldeinde 168
7. ‘Ik doe juist wat ik haat’: Over de vrije of onvrije wil 187
8. De onttovering van de wereld 221
9. Hoe evolutietheorieën God veranderden 266
10. De dood van God 299
11. Het innerlijk licht 321
12. Mystiek buiten de kerk 366
13. Onze eigen tijden 380

Slotwoord 399

Bibliografie 403

Register 415

INLEIDING

ZEUS: De zaak der goden staat er uiterst kritiek voor, Hera, en het wordt, zoals het spreekwoord luidt, op het scherp van de snede uitgevochten of wij in de toekomst nog eer behoren te ontvangen en de eregaven behouden die wij op aarde genieten, of dat wij volledig buitenspel behoren te staan, ja zelfs helemaal niet meer in het spel voorkomen.¹

Aldus klaagt Zeus over zijn onzekere lot, wat je van een god toch niet zou verwachten. Het is de filosoof Lucianus van Samosata (2^e eeuw n.Chr.) die in zijn satire *Godengesprekken* zijn bedenkingen met ons deelt over de macht der goden. Lucianus wist wel dat stoïcijnen – en gelovigen in het algemeen – van alles geloofden: dat de kosmos geschapen was door de goddelijke voorzienigheid, dat zij er ook door onderhouden werd en dat de voorzienigheid ook nog eens voor de mens zorgde. Maar Lucianus vroeg zich af of de voorzienigheid, of met andere woorden de goden, dat allemaal wel deden. Waren zij inderdaad alwetend? Konden zij de mens inlichten over de toekomst? Beloonden zij werkelijk de goede mensen en bestraffen zij schurken? En iets anders: waarom was de kosmos die zij gevormd hadden zo onvolmaakt? Opmerkelijk is dat volgens Lucianus de goden afhankelijk zijn van de gelovigen. Als die het voor bekeken houden, als die niet meer geloven, of niet meer offeren, dan is het met de goden afgelopen. Zo eenvoudig is dat.

Maar waarom zouden mensen plots, of langzaamaan, het geloof in de goden opgeven? Hoe kan het, dat wat mensen eeuwen- en eeuwenlang als vanzelfsprekend hebben aangenomen, dat uiteindelijk toch gaan betwifelen? Volgens William James, Amerikaans filosoof en psycholoog, moet

¹ Lucianus, *De tragiek van de goden*, Vert. T.H. Janssen, Amsterdam 2010, 12.

het ontstaan van geloof in goden altijd van psychologische aard zijn geweest. Mensen *ervoeren* dat de goden leiding gaven, dat zij beschermden tegen boze machten, dat zij voor vruchtbare akkers zorgden, dat zij, kortom, in het algemeen zeer nuttig waren. Als dat in later tijd veranderde, als de goden gebeden niet verhoorden of zij niet langer beantwoordden aan ondertussen gewijzigde menselijke verwachtingen, zeden of idealen, geraakten die goden in onbruik. Bij de Romeinen zien we dat eerst optreden bij de elite, die aanstoot ging nemen aan het toch wel bedenkelijke gedrag van de goden zoals dat in mythen beschreven stond. Lucianus van Samosata vertolkt die ergernis. Maar ook gewone gelovigen hadden het soms helemaal gehad met hun goden als die niet deden waarvoor nochtans dure offers waren gebracht. Dan werden de goden luidop beschimpt, werden hun tempels gestenigd, of werden de goden gestraft door hen dit jaar dan maar niet rond te dragen in een heilige processie. Joden en christenen verwachtten van hun soevereine God dat hij gerechtigheid zou oefenen en het kwaad dat mensen aanrichtten zou vergelden, op een manier die latere gelovigen gewoon wreed vonden. De profeet Elia liet nog onbekommerd vuur uit de hemel neerkomen op zijn vijanden die ter plekke verteerd werden, maar toen de leerlingen Jezus voorstelden hetzelfde te doen met lastige Samaritanen nam Hij hun dat zeer kwalijk. Ook kunnen wij tegenwoordig geen begrip meer opbrengen voor een eeuwigdurende verdoemenis in de hel, terwijl bijvoorbeeld de gelovigen in de apocriefe Openbaring van Petrus (2^e eeuw n.Chr.) goedkeurend toekijken hoe de goddelozen de meest krankzinnig makende hellestraffen ondergaan.² Tijden veranderen, mensen veranderen, en dus veranderen ook de goden, en ook de ene God verandert. Van de Ene zien we dat zijn karakter in de loop der tijd humaner wordt, maar ook dat zijn bemoeienis met de wereld steeds verder afneemt, tot hij daar ten slotte nog nauwelijks iets te zeggen heeft en zijn toevlucht dient te nemen tot een laatste schuiloord: het hart van de gelovige. Vandaar de titel van het boek: Godenschemering. Godenschemering is de vertaling van Ragnarøkkr, de titel van een Oudnoorse mythe overgeleverd in de Edda. De Duitse componist Richard Wagner bewerkte deze mythe in *Der Ring des Nibelungen*. Het derde deel daarvan kreeg de titel *Götterdämmerung* mee. Daarin wordt verhaald hoe het Walhalla, de verblijfplaats van de goden, vlam vat. Alle goden worden door het woest oplaaierende vuur verteerd. De mensen kij-

2 W. James, *De varianten van religieuze ervaring: Een onderzoek naar de menselijke aard*, Utrecht 1995, 221-222. Openb. Petrus 22-23.

ken verweesd naar hun ondergang. Nu is de mensheid aan zichzelf overgeleverd, maar aan de horizon gloort een nieuwe toekomst.

Dit boek verhaalt over de belangrijke ontwikkelingen die zich in het godsgeloof hebben voorgedaan op de lange weg door de geschiedenis heen waarin de mens met zijn God wandelde. Het zijn vaak ingrijpende zaken, soms zijn het dramatische omwentelingen, die zonder dat we het beseffen, ons denken en geloven (als dat er nog is) hebben vormgegeven.

We beginnen onze reis in het Avondland. In die toenmalige West-Europese wereld zwierven Kelten en Germanen rond die offers brachten aan hun talloze goden. Ver hiervandaan, in het oosten, offerden andere volken aan de vele goden van hún pantheon, maar één klein volk daar kwam tot de overtuiging dat er slechts één God was, die Schepper en Heer over de hele aarde was. De eerste vier hoofdstukken gaan over opkomst van het geloof van Israël in deze ene God, maar vertellen ook hoe de Ene door de tijd heen veranderde – of toch het beeld dat men over hem had. Christenen brachten het geloof in de Ene naar het Avondland. Maar de ideeën over God zouden in de eeuwen die volgden nog meermaals veranderen. De volgende acht hoofdstukken beschrijven hoe het vroege christendom, en later het protestantisme en de verlichting die veranderingen in gang hebben gezet. Een laatste hoofdstuk schetst waar we vandaag zijn aanbeland; hoe gelooft de moderne mens?

Een eerste hoofdstuk vertelt het verhaal van de teloorgang van het heiligdom, van wat millennialang de ontmoetingsplaats is geweest tussen hemel en aarde. Die ontmoetingsplaats, deze poort naar de goden of naar God, bleek uiteindelijk geen garantie te bieden voor goddelijke bescherming, wat men er eigenlijk wel van verwacht had. Maar hoe kon de mens verder leven zonder plaats van ontmoeting met het heilige? Zonder een materieel tastbare verbinding met de geestelijke wereld? Een tamelijk nieuwe gedachte, in het begin van onze jaartelling, die wordt aangetroffen bij zowel heidenen, joden als christenen, was dat de Heilige te vinden was in het hart van de gelovige zelf. De mens kon God ontmoeten in zijn innerlijk. Door deze ‘vergeestelijkte’ visie zouden stenen tempels in principe op termijn overbodig worden. ‘In principe’, want christenen brachten het geduld niet op: omdat de tempels de behuizing van demonen waren, en de heilige Schrift beval dat afgodische heiligdommen vernietigd moesten worden, zetten vele christenen zich aan de arbeid: overal in het uitgestrekte Romeinse Rijk werden tempels belaagd, beschadigd, ver-

nietigd. Tot wanhoop van de heidenen, die zich ongerust afvroegen waarom hun goden maar lieten begaan. We maken tot slot een sprong in de tijd en bekijken een vreemde herhaling van deze zaken in de protestantse Beeldenstorm.

In Israël heeft zich een wonderlijke evolutie voltrokken van polytheïsme (het aanbidden van vele goden), naar monolatrie (het aanbidden van slechts één god onder de vele), naar monotheïsme (het geloof dat er maar één God bestaat). In het tweede hoofdstuk bekijken we welke goden zich aanvankelijk konden verheugen in de lofprijzing van de Israëlieten. Maar we onderzoeken vooral welke gebeurtenissen in de geschiedenis van Israël aanleiding hebben gegeven zich voortaan te beperken tot aanbidding van Jahwe alleen, en hoe Israël op de gedachte gekomen is dat er welbeschouwd toch maar één God bestaat. Het is een boeiende geschiedenis die enorme gevolgen heeft gehad voor vele miljoenen gelovigen van drie monotheïstische godsdiensten.

Vele gelovigen (en ongelovigen) hebben een probleem met de Bijbel, en wel met het geweld dat erin voorkomt. Het gaat dan om geweld, doodslag, uitroeiing van anderen. Daar gaat hoofdstuk drie over. Natuurlijk, geweld is van alle tijden, mensen doen elkaar wat aan! Maar hier gaat het om geweld en doodslag die door God wordt bevolen. Het feit echter dat de gelovige dit als probleem ervaart, is opmerkelijk; het houdt een expliciete kritiek in op de Schrift, die toch juist voor de gelovige gezaghebbend is. Die kritiek heeft alles te maken met een Jood die heel anders dacht over geweld en de betrokkenheid van God daarin: Jezus predikte geweldloosheid. Hoe kwam Hij daar eigenlijk aan, aan dit revolutionaire idee dat zo te zien haaks staat op wat de heilige Schrift over God, de Heer der legerscharen, verkondigt? Welke mechanismen hebben geleid tot een zo veranderend godsbeeld?

Alsof het allemaal niet moeilijk genoeg is, lijkt in ieder geval de Bijbelse God duchtig te straffen. Ramspoed treft vele malen zijn uitverkoren volk, ramspoed die niet zelden tot ontzetting voert, tot verbijstering, die ook wel als traumatisch ervaren werd. Maar evenzovele malen belijdt dat volk dat deze toorn van God terecht was, dat het die vanwege eigen zonden verdiend heeft. De rampen die het volk troffen, moesten wel een straf zijn op de zonden der stervelingen; hoe kon je die anders verklaren? Het calvinisme staat in die traditie. Alles wat ons overkomt, wordt ons uit de liefderijke hand van God geschonken: zegen en straf, leven en dood. Het alternatief is een volstrekte willekeur in de gebeurtenissen van deze wereld. Maar dat dingen zomaar, willekeurig gebeuren,

dat wat je overkomt geen enkele betekenis heeft, wie kan dat verdragen? Daar gaat hoofdstuk vier over.

De volgende drie hoofdstukken gaan specifiek over transformaties in het geloof van christenen. We vangen in een vijfde hoofdstuk aan met de Drie-eenheidsleer. Dat is tegenwoordig geen erg populair gespreksonderwerp, maar dat is ooit anders geweest. In de 3^e en 4^e eeuw stortte menigeen zich in vurige controverses over hoe God precies in elkaar zat. We bekijken kort hoe een en ander zich ontwikkelde in christelijke kringen en beschrijven summier wat de Drie-eenheid inhoudt. Maar we zullen ook zien hoe sommige joden in de verleiding kwamen om naast de Ene nog een soort bij-god te postuleren (tot afgrijzen van de rechtgelovigen). En we bekijken de reactie van de moslims op de Drie-eenheid en op de goddelijkheid van Jezus. We onderzoeken waar hun felle afwijzing haar bronnen kan hebben, en hoe op een rare manier de controverse over Jezus' goddelijkheid invloed uitoefende op hoe moslims de Koran zagen.

In een zesde hoofdstuk behandelen we het drama van het uitblijven van de beloofde komst van het Koninkrijk van God. En wel – daar lijkt het toch op – het eeuwig uitblijven ervan. Reeds vóór Christus beloofden apocalyptici dat de tijd van pijn en ellende weldra voorbij zou zijn, dat God zelf zijn Koninkrijk van recht en vrede op aarde zou instellen. In de eerste eeuw beloofde de ziener Johannes dat God elke traan van het gelaat van de vermoeide gelovige zou wissen, dat hij spoedig zou komen. Maar twintig eeuwen later is hij nog steeds niet gekomen, en kijken gelovigen nog altijd uit naar de komst van de Zoon Gods. Gelukkig weten sommigen dat die komst nu, in onze tijd, echt wel heel nabij is.

‘Wat ik doe, doorzie ik niet, want ik doe niet wat ik wil, ik doe juist wat ik haat.’ In hoofdstuk zeven buigen we ons over een moeilijk onderwerp: in hoeverre is de wil van de mens vrij? Of bepaalt God alles? We gaan de geschiedenis van het denken hierover na. De eerste christenen zagen er niet echt een probleem in: je moest gewoon flink je best doen om het goede te doen; als je maar wou, dan kon je het. Maar Paulus, en Augustinus in zijn spoor, waren daar niet zo zeker van. Augustinus (354-430) zou over dit thema de strijd aangaan met zijn tijdgenoot Pelagius, die ook vond dat je niet moest zeuren en gewoon het goede moest doen. Een soortgelijke discussie ontstond later tussen Luther en Erasmus, nog later tussen gereformeerden en arminianen, en onder katholieken tussen jansenisten en jezuiten. Er werden felle discussies gevoerd, er ontstonden ruzies, scheldpartijen, soms gingen mensen met elkaar op de vuist, over

een thema dat diep in de ziel van de gelovige greep: was hij wel een vrij mens? In onze eigen tijd is de discussie wat verlegd naar wetenschappelijk terrein: zijn wij ons brein, of overstijgen we dat? De discussies hierover zijn al even fel.

In het achtste hoofdstuk wordt uitgelegd hoe zich met name in Europa een evolutie heeft voltrokken van geloof naar ongeloof. Niet dat er helemaal geen geloof meer te vinden is, maar het is teruggedrongen naar de privésfeer. En wie er al te enthousiast over getuigt, wordt meewarig aangekeken. ‘Geloven is mooi,’ zegt iemand dan, ‘ik wou dat ik het ook kon’; waarmee wordt aangegeven dat men dit stadium in de menselijke ontwikkeling onherroepelijk voorbij is. In dit hoofdstuk bekijken we in vogelvlucht hoe het geloof langzaam verdween uit Europa. We zien dat protestanten voor zichzelf leerden denken, met het groeiend belang van de rede als gevolg daarvan, wat leidde tot deïsme en fysicotheologie. We denken mee met enkele vernieuwende filosofen van die tijd: Descartes, Spinoza, Voltaire, Newton. Allen wilden ze het geloof behouden, maar het geloof zou er voortaan anders uitzien dan het altijd al was geweest.

Al heel vroeg in de geschiedenis had bij enkele Griekse filosofen de overtuiging postgevat dat de wereld ontstaan en geëvolueerd was uit zichzelf, zonder toedoen van de goden. Die goden waren trouwens zelf ook uit fijnstoffelijke materie ontstaan. Men moest van die goden niets verwachten, die hielden zich niet bezig met de bekommernissen van mensen, men hoefde ze dus ook niet te vrezen. We hebben hier te maken met atheïstische ontstaanstheorieën. Veel later zou Charles Darwin wetenschappelijke bewijzen aandragen voor het feit dat de natuur uit zichzelf was geëvolueerd, zonder toedoen van God – die waarschijnlijk niet bestond. In een brief aan een vriend erkende Darwin dat hij het spoor bijster was, en nergens meer sporen kon vinden van een welwillende en almachtige God. We schetsen in dit negende hoofdstuk kort hoe die evolutietheorieën van de Grieken en die van Darwin eruitzagen. Maar we gaan vooral na hoe christenen daarop reageerden, zowel in de eerste eeuwen van onze jaartelling, als in onze eigen tijden. We zullen het merkwaardige feit vaststellen dat het godsbeeld van christenen, door die evolutietheorieën, veranderde.

Radicale verlichtingsdenkers als Diderot (die ook zijn evolutietheorie had) en De Lamettrie, hadden besloten dat er geen God was. Niemand had ooit God gezien, niemand had ooit wat van hem gemerkt, dus kon men maar beter aanvaarden wat altijd al voor de hand had gelegen. Maar als God er niet meer was, wat was dan de betekenis geweest van religie in

al die eeuwen die voorbij waren gegaan? Daar gaat dit tiende hoofdstuk over. Sommigen zagen maar één verklaring voor het zo lang overleven ervan: religie bood troost aan de ontredderde mens in een wrede wereld. Maar men moest onderhand toegeven dat het valse troost was gebleken. Nu was de tijd aangebroken waarin de mens het kinderlijke aflegde, en volwassen geworden erkende dat hij er alleen voor stond in het zinloze heelal, dat hij beter zelf de handen uit de mouwen kon steken om er wat van te maken. Feuerbach, Marx en Freud betoogden elk op hun manier dat de mens eindelijk eens moest ophouden zijn verlangens te projecteren op een hemels scherm. Een dramatisch eindpunt zette Nietzsche met de ‘dood van God’, iets waarover hij zelf ontzet was, maar waar de gemiddelde mens zich tegenwoordig niet erg druk om maakt.

Het elfde hoofdstuk gaat in op de onvrede met het verdwijnen van God, en beschrijft de hunkering naar het geestelijke, naar mystiek. Al is de wereld vakkundig onttoverd, toch verlangt menig mens naar betovering. Als God verdwenen is uit de natuur, uit de wereld, uit de maatschappij, zelfs uit de kerk, dan is er nog één plaats waar hij wellicht ontmoet kan worden: in het innerlijk van de mens. Dat lijkt misschien niet veel, maar we zullen zien dat daar bijzondere avonturen kunnen worden beleefd. Mystiek is oud, maar in het hoofdstuk ‘Het innerlijk licht’ bekijken we vooral hoe de mystiek bloeide vanaf de Reformatie tot heden. Dit zowel in het protestantisme als in de katholieke kerk. We zullen daarbij nogal wat bizarre, soms bijna ongelooflijke vormen van mystiek tegenkomen.

In het volgende hoofdstuk ‘Mystiek buiten de kerk’ ontdekken we dat mystiek zich ook kon verwijderen van het geloof van de grote kerken, of er beter gezegd eigenlijk niets meer mee te maken had; zij leunde dichter bij de natuur aan, kwam onder de indruk van de grootsheid van de kosmos, of van de diepten van de eigen ziel, zoals bij de romantici. Het bleef allemaal een beetje vaag, maar deze *flou artistique* was nou net zo charmant. Hoe dan ook, ergens in het eindeloze heelal, of in de wonderpracht van de natuur, of in de ziel van de mens zelf, daar kon men God ontmoeten.

In het slothoofdstuk ‘Onze eigen tijden’ wordt uitgelegd dat tegenwoordig zowel gelovigen als ongelovigen leven in een immanente, ‘onttoverde’ wereld, een wereld zonder spoken en goden, heiligen en kweldivels. Maar de enen leven toch onder een open hemel, de anderen onder een gesloten hemel; dus met of zonder zicht op het transcendente. Hoe komt het eigenlijk dat zoveel mensen een gesloten hemel – de wereld als gesloten systeem, zonder God – zo vanzelfsprekend vinden?

Hoe komt het dat menigeen transcendentie als bedreigend ervaart? Terwijl anderen er juist naar hunkeren en hun ziel richten op wat onze wereld overstijgt? We bekijken vervolgens de situatie van de moderne, hedendaagse gelovige. Kort samengevat komt het erop neer dat die zelf wel zal uitmaken wat hij gelooft en hoe hij gelooft. Toch lijkt het raadzaam zich in te voegen in een groter geheel, in een kerk, wil men niet navelstarend door het leven gaan. Ten slotte bezinnen we ons over de spannende vraag hoe de gelovige tot God kan naderen, hoe hij de gans Andere kan ontmoeten. Terwijl de vorige hoofdstukken vooral beschrijvend en informatief zijn, geef ik in dit laatste hoofdstuk ook mijn eigen, persoonlijke visie weer. Als gelovige.

De hoofdstukken zijn slechts ruwweg chronologisch geordend. Sommige thema's zijn namelijk niet aan tijd gebonden en komen in andere eeuwen op een andere wijze terug. Ten slotte, het is niet de bedoeling om werkelijk *alles* te bespreken wat in de geschiedenis van de mensheid tot verandering van godsbeelden heeft geleid. Ik hoop wel de belangrijkste wendingen die in onze westerse wereld hebben plaatsgevonden, te hebben verkend.

Daniël De Waele

Tenzij anders aangegeven zijn de aanhalingen uit de Bijbel uit de Nieuwe Bijbelvertaling, editie 2021.

INTRO: HET AVONDLAND

Aan de rand van de wereld lag het Avondland – zoals de Feniciërs het noemden. ‘Avondland’, omdat daar elke avond de zon onderging. De Kelten die er woonden vertelden dat de zon dan op een zonnewagen werd voortgetrokken door watervogels in een tocht door de onderwereld.¹

De zonnegod die, als hij scheen, zorgde voor een weldadig genezende warmte en voor vruchtbaarheid, heette Lug. In de naar hem genoemde stad Lugdunum (Lyon) had hij een belangrijk centrum. Er waren natuurlijk nog veel andere goden; de vermaardste trof men overal in de Keltische wereld aan, al kon hun functie nogal verschillen, maar velen waren stamgebonden. Daarnaast waren er ook nog de talloze leven brengende bronnen, rivieren, dieren en vogels, ook menhirs die een goddelijk element in zich droegen, bomen waarin goede of kwade geesten huisden; met name de eik was heilig. Die geesten hielden zich trouwens overal op: in de lucht, in de aarde en in het water. Eigenlijk was de hele natuur bezielde, *betoverd*, zo men wil. Uiteraard moesten goden gunstig gestemd worden door het brengen van offers: voedseloffers, wapens, en ook mensenoffers. Mensen werden geofferd door in een waterton verdrinken te worden – voor de god Teutates, een vruchtbaarheidsgod – of door in een reusachtige pop van rijshout en stro te worden gestopt en verbrand – voor de god Taranis, god van de donder. Julius Caesar schreef over de Kelten dat ‘ze menen dat de almachtige onsterfelijke goden niet tevredengesteld kunnen worden, tenzij er voor het leven van een mens een ander mensenleven teruggegeven wordt.’² Behalve met het brengen van offers hield men zich ook bezig

1 H. Clerinx, *Kelten en de Lage Landen*, Leuven 2005, 93.

2 J. Caesar, *De Gallische oorlog*, 14.6. Vert. F.H. van Katwijk-Knapp, Bussum 1971.

met wichelarij en allerhande bezweringen. Dat was vooral de taak van de druiden die zowel priesters, geleerden, geneesheren als rechters waren van de Keltische stammen. Zij verrichtten hun rituelen in de openlucht, in heilige eikenbossen, maar vanaf 1200 v.Chr. begonnen ze toch ook tempels op te richten, of stukken heilige grond af te bakenen. Binnen een omheining bevond zich dan het heiligdom zelf en werden de offers in rituele kuilen begraven, kuilen, omdat de chthonische goden de offers dan goed konden ontvangen. Men schaarde zich rond een middelpunt: een boom, paal of afgodsbeeld, en priesters en andere gelovigen die zich ritueel gereinigd hadden, naderden dan de goden middels overgeleverde rituelen. Men bakende ook heiligdommen af bij bronnen, bomen, rotsen, plekken die er bijzonder uitzagen. Zo'n plek was een sacrale plaats waar men toegang had tot de goden en geesten, ook tot de geesten van voorouders. Binnen een magische cirkel kon men een seance houden om de doden te raadplegen.³

Kelten waren woeste strijders. Naakt, witgekalkt (de Schotten blauw), de haren met witkalk stijf rechtop gezet, vielen zij hun vijanden aan onder het slaken van ijzingswekkende kreten. Maar hoe wild en woest ze ook waren, tegen de goedgeorganiseerde Romeinse troepen konden ze het uiteindelijk niet halen. De verovering van Gallië door de Romeinen zou ook in de godenwereld een en ander veranderen. Terwijl van de Keltische goden aanvankelijk vooral slechts het hoofd werd afgebeeld, zou dat onder invloed van de Romeinse godsdienst, vooral vanaf de 2^e eeuw n.Chr., veranderen. Sucellus, de god van de onderwereld, werd nu afgebeeld terwijl hij vervaarlijk met zijn hamer slingerde, bij Cernunnos, die de dieren beschermde, groeide een gewei uit zijn hoofd. Sommige Keltische goden werden geïdentificeerd met Romeinse. Taranis werd Jupiter, Lug werd gelijkgesteld met Apollo of ook Hermes, Teutates met Mercurius. Voor die goden werden nu ook nieuwe tempels gebouwd, of oude Keltische tempels werden omgevormd tot Romaans-Keltische tempels. Goden of godinnen die niet gero-maniseerd werden, die Keltisch bleven en enkel in inheemse rituelen in de streektaalen vereerd werden, zouden meestal verdwijnen.⁴

3 L. van der Tuuk, *Indiculus: Heidense en bijgelovige rituelen uit de vroege middeleeuwen*, Utrecht 2022, 62-65.

4 J. Haywood, *De Kelten: De geschiedenis van een Europees volk*, Amsterdam 2005, 42-46. G. Corstjens, *De Kelten: Een verhaal van migratie en assimilatie*, Amsterdam 2019, 82-91, 118-132, 167-171. D. Watts, 'Celtic Religion in Western and Central Europe', in: M.R. Salzman & M.A. Sweeney, *The Cambridge History of Religions in the Ancient*

In de tijd waarin Keltische en Romeinse goden met elkaar smolten, kwam uit het Verre Oosten een totaal nieuwe religie binnensijpelen in Gallië: het christendom. In de 2^e eeuw kon men al op verschillende plaatsen christenen ontmoeten. Hoe het christendom zich verspreidde in Gallië en Belgica weten we niet precies. Waarschijnlijk gebeurde dat door handelaars en missionarissen die vanuit Marseille langs de Rhône noordwaarts trokken. We weten dat Lyon, de stad van Lug, ook een centrum van de christenheid werd, de heidense inwoners zouden zich nog tegen die christenen keren en er heel wat martelaren maken. Maar op termijn zou heel het Keltische land gekerstend worden, ook de afgelegen gebieden waar Kelten de invloed van Romeinse goden hadden weerstaan. Vanaf de 4^e eeuw waren nieuw opgerichte kloosters de centra vanwaaruit het nieuwe geloof verspreid werd.

In de diepe, mistige wouden ten oosten van de Rijn woonden ook Kelten, met ten noorden van hen Germanen, maar geen van beiden werden door de Romeinen overmeesterd. Het waren integendeel de Germanen die strooptochten organiseerden op Romeins grondgebied, die drie legioenen van de Romeinse generaal Arminius in het Teutoburgerwoud in de pan hakten, die later werden opgenomen in de Romeinse strijdkrachten en ook in de grensstreek konden wonen. Daarna volgden de *fœderati*, Germaanse stammen die zich binnen het rijk mochten vestigen en daarbij hun eigen wetten en gebruiken behielden. Germanen geloofden dat natuurelementen, zoals de zon, maan, bliksem, bomen, alle bezielde waren. Daarnaast doolden heel wat goede en kwade geesten rond, vielen ook de zielen van doden de levenden regelmatig lastig, en waren er ten slotte de grote goden als Donar (Thor in Scandinavië), de god van donder, bliksem en oorlog, en Wodan (Odin in het noorden), meester van de magie. Die goden waren trouwens geen moraalridders, Donar was een woeste, bierdrinkende zuipschuit, en ook Wodan was nogal bandeloos. De Romeinse historicus Tacitus meldt in de 1^e eeuw hoe de Germanen Wodan eerden (die hij vereenzelvt met Mercurius): ‘Onder de goden vereren ze vooral Mercurius, en ze zien het als hun heilige plicht hem op bepaalde dagen ook mensenoffers te brengen.’⁵ Daar

World: Volume I: From the Bronze Age tot the Hellenistic Age, Cambridge 2013, 364-386. Over afbeelding van godenhoofden: P. Lambrechts, ‘Over Kunst en Wereldbeschouwing der Kelten’, in: G.A. Hak & H.J. Prakke, *Varia Historica*, Assen 1954, 55-69.
5 Tacitus, *Germania*, 9. Vert. V. Hunink, *Tacitus: Het leven van Agricola – De Germanen*, Amsterdam 2006, 66.

werden vaak krijgsgevangenen voor gebruikt. Tacitus noemt nog dat de Germanen geen beelden maakten van hun goden, maar dat gingen ze later wel doen.⁶ Verder hielden zij zich bezig met waarzeggerij, ze vervaardigden amuletten, brachten dodenoffers en raadpleegden de vlucht der vogels.⁷

Vanuit Gallië staken zendelingen de Rijn over om de Germanen te vertellen over een heel andere God. Vreemd genoeg hadden sommige Germaanse stammen die God al leren kennen in het oosten, op de Balkan waar zij vandaan kwamen. Die stammen waren op de vlucht geslagen voor de Hunnen die in hun thuisland lelijk huishielden, en zouden hun toevlucht nemen in het West-Romeinse Rijk, waar zij zelf ook weer voor de nodige problemen zorgden zoals oorlogen en rooftochten: de Visigoten, Ostrogoten, Longobarden, Vandalen en Bourgondiërs. Deze Germaanse stammen waren dus al christen, zij het van ariaanse gezindte. In Nicea, een stadje nabij de hoofdstad Constantinopel, had men op een concilie in 325 verordend dat Christus God was. Toch had bisschop Arius dit tegengesproken, wat getuigde van een ongehoorde brutaliteit. Tot overmaat van ramp was menig keizer hem in deze dwaling gevolgd. Tot keizer Theodosius I de oecumene weer op het rechte pad bracht door het arianisme buiten de wet te stellen. Alleen waren de Visigoten met hun leider Wulfila (die een Gotische vertaling van de Bijbel liet maken) toen al bekeerd tot het 'arianisme', en die zouden hun geloof doorgeven aan andere Germaanse stammen. Die brachten hun overtuigingen mee toen zij naar het westen trokken. Daar landden ze in een 'katholieke' wereld, de wereld waar Christus God was. Op termijn zou het katholicisme het arianisme van de veroveraars toch overwinnen. Sommige Germaanse stammen, zoals de Franken, waren heidens, ook die zouden zich bekeren tot het katholieke geloof.

In ieder geval, in enkele eeuwen tijd was het Avondland een christelijk land geworden. Een godsdienst die uit het Verre Oosten kwam, had hier een thuis gevonden.⁸ De voorloper van het christendom, het joodse geloof, had daar in dat verre land ook al een hele evolutie doorlopen, gedurende vele eeuwen hadden gelovigen daar nieuwe ideeën ontwik-

6 Tacitus, *Germania*, 9.

7 Dirk Otten noemt nog meer elementen, D. Otten, *Hoe God verscheen in Saksenland: Widukinds knieval voor Karel de Grote*, Deventer 2012, 64-65.

8 P. Trouillez, *De Germanen en het christendom: Een bewogen ontmoeting in de 5de - 7de eeuw*, Leuven/Kampen 2010.

keld over hun ene God. Die namen christenen over, waarna ze ook een eigen ontwikkeling kenden. En aanbeland aan de rand van de wereld zouden zich heel wat elementen uit het Keltische en Germaanse heidendom in dat christendom nestelen. Gallische bisschoppen hadden hun handen vol met allerlei sporen van heidendom uit hun eigen kerken te verwijderen, wat – we moeten het toegeven – niet erg lukte. Christenen bleven naar heilige bronnen gaan om genezing, zij bleven bezweringen reciteren – nu met de naam van Christus, Maria, of een van de apostelen erin vermeld –, zij bleven amuletten dragen ter bescherming tegen allerlei onheil – nu met een christelijk symbool –, men bleef waarzeggers raadplegen, zocht zijn heil bij graven van martelaren, in plaats van bij graven van eigen doden, enz. Crucifixen en rozenkransen, die bedoeld waren om het geloof te versterken, werden magische voorwerpen die tegen het kwaad beschermden.⁹ Het Avondland was dan christelijk geworden, het was nog steeds een betoverd land. Dat was niet veranderd.

9 W. Klingshirn, 'Christianity in Gaul', in: W. Adler (eds.), *The Cambridge History of Religions in the Ancient World: Volume 2: From the Hellenistic Age to Late Antiquity*, Cambridge 2013, 484-509. Van der Tuuk, *Indiculus*, 94.

Eeuwenlang was de mensheid doordrongen
van het geloof in God. Hoe kwam het dat de mens
aan God begon te twijfelen en God op
een zijspoor raakte?

In zijn nieuwe boek *Godenschemering* neemt Daniël De Waele ons mee op een reis door de geschiedenis en geeft vanuit verschillende perspectieven antwoord op deze vraag. Hij legt uit hoe gelovigen ertoe kwamen godenbeelden te bestormen, hoe Israël in een polytheïstische wereld de ene God ontdekte, hoe die God door de tijd heen humaner werd. Toen volgde een nooit eerder gezien wegdeemsteren van het geloof, eindigend in de dood van God. Vervlochten met dit aflopende verhaal ontdekt de auteur een andere geschiedenis: die van een blijvende zoektocht naar de Ene, die wellicht te vinden was, heel dichtbij, in het eigen hart.

Over *Ontluikend christendom*:

‘Ontzettend fascinerend.’ **Trouw** ★★★★★

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 3937 1 • NUR 680

9 789043 539371